

## ŞEYH MUHAMMED NAZMÎ'NİN KÂTİP ÇELEBİ'Yİ TENKİDİ ÜZERİNE BİR MÛLÂHAZA

Yrd. Doç. Dr. Cengiz GÜNDOĞDU (\*)

XVI. yüzyılın başlarından itibaren çeşitli sebeplerle yükselme gücünü kaybeden Osmanlı devletinin, müesseseler arası denge ve dayanışmanın da kaybolması ile bir duraklama devrine girdiği görülür. Bu duraklama devrinde kimin ne yaptığı ve ne yapmak istediği pek belli olmamış, ordu saraya, medrese tekkeye, vâiz tarikat mensûbuna hücum etmeye başlamıştı. Bir taraf "ehl-i kâl", diğer taraf, "ehl-i hâl" olarak ikiye ayrılmış, çok sıradan meseleler dînî düşüncenin en önemli meseleleri gibi takdim edilmiş, böylece, tarikat ehli ile medrese erbâbı birbirleriyle münâkaşa etmek için âdetâ fırsat kollamışlardı<sup>1</sup>.

\*) Atatürk Üniv. İlähiyat Fak. Tasavvuf Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

- 1) Kara, Mustafa, *Din Hayat Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler*, Dergah Yay., İst. 1990, s. 94.
- 2) Kadı-zâde Mehmed Efendi 990/1582 tarihinde doğmuştur. Balıkesirli Doğanlı Mustafa Efendi adında bir kadının oğludur. Bu yüzden Kadı-zâde diye şöhret bulmuş, Kadırga'da Sokullu Mehmed Paşa Tekkesi'nin şeyhi Sofyalı Büyük Kadı-zâde Mehmed Efendi'den ayrırt edilmek için kendisine Küçük Kadı-zâde denilmiştir. İlk tahsilini Balıkesir'de Birgivi Mehmet Efendi'nin talebelerinden almış [Gölpınarlı onun Birgivi Mehmed Efendi'den ders aldığını söylemekte ise de (bk., Gölpınarlı, Abdülbaki, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, İnkılap ve Aka Yay., İst., 1983, s. 158.) bu doğru değildir.] daha sonra İstanbul'a gelerek tahsilini orada tamamlamıştır. Dursun-zâde Abdullah Efendi'nin muidliğini (yardımcılığını) de yapan Kadı-zâde, daha sonra Tefsîrî denmekle meşhur Tercüman Yunus Tekkesi Şeyhi Ömer Efendi'nin teşvikiyle önceleri süflîliğe heves etmiş, fakat Birgivi Mehmed Efendi gibi tasavvuf yolunu meşreb ve anlayışına uygun bulmadığından bu yolu bırakıp, kürsülerde nasihat etme yolunu seçmişti. Aksaray'da Murat Paşa câmiî'nde dersler vermiş, daha sonra Birgivi-zâde Fazlullâh Efendi'nin yerine Sultân Selim vâizliğine geçmişti. Bu arada evinin yanındaki mescidde ders-i ârnmalık yapıyordu. Buradan 1032/1622 tarihinde sultân Bâyezid câmiine vâiz olarak nakl olunan Kadı-zâde, 1041/1631 tarihinde Süleymâniye camîine, daha sonra aynı sene Ayasofya vâizliğine tayin edildi. 1044/1634 yılında Pâdişah ile Revan Seferi'ne giderken yolda hastalanıp Konya'dan geri döndükten sonra 1045/1635 tarihinde vefât etmiştir. Topkapı Hâricindeki İki Kapı civârında mefundur. Daha geniş bilgi için bk. Şeyhî Mehmed Efendi, *Vakâyi'ü'l-Fuzalâ*, Neşre haz.: Abdulkadir Özcan, Çağrı Yay., İst., 1989, I, 59; Kâtip Çelebi, *Mizânü'l-Hak fi İhtiyari'l-Ahâk*, Haz.: Orhan Şaik Gökyay, MEB Yay., No: 2122, İst., 1993, s. 108; a. mlf., *Fezleke-i Kâtip Çelebi*, Ceride-i Havâdis Matbaası, İst., 1310, II, 182-183; Naîmâ Mustafa Efendi, *Tarih-i Naîmâ*, (*Ravzati'l-Hüseyn fi Hülasâti Ahbârî'l-Hafikîn*), çev. Zuhuri Danişman, Zuhuri Danişman Yay., İst., 1967, VI, 2717, 2718; Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara, 1973, III, 355, Yurdaydın, Hüseyin Gazi, *İslâm Tarihi Dersleri*, AÜİF Yay., No: 182, Ankara, 1988, s. 125.

Neticede toplumda yüz gösteren bu soğuma sürecinde bir iki ocağın da birbirlerine bakışlarında değişme ve sertleşmeler görülmeye başlamış, daha önceki asırlarda da görülen tasavvuf-şeriat çekişmesi, belli seviyelerde konuşulur halde iken, bu dönemden itibaren kavgaya dönüşme istidadı kazanmıştır.

İşte bu değişim vetiresinin bir sonucu olarak XVII. yüzyılda IV. Murâd devrinin (1623-1640) ortalarında (1630) IV. Mehmed'in saltanat döneminin (1648-1687) yedinci yılına kadar olan müddet içinde, tekke ve medrese ayrılığını körükleyen bir aylık hareketi ortaya çıkmıştır ki, bu harekete İstanbul'da Kadı-Zâde Mehmed<sup>2</sup> adında bir vâizin önyak olması dolayısıyla “Kadı - zâdeliler hareketi” denmektedir<sup>3</sup>. Bu hareketin mensupları hocalarının ölümünden sonra onun fikirlerini yayarak belli bir zümre oluşturmuşlardır ki, bunlar da Kadı-zâde Mehmed'in lakabından dolayı “Kadı-zâdeliler” veya halk arasında “Fakih” den bozma “Fakılar” diye anılmışlardır<sup>4</sup>.

Bu hareket Osmanlı tarihinde, tasavvuf ve medrese erbabı arasında yaşanmış, en ilgi çeken tezâhürlerden birisi olup, *Tarih-i Naîmâ*'da “Hudûs-i Münâza'a ve Fetret-i Dermeyân-ı Ehl-i Tarîk ve Teb'a-i Kadı-Zâde” başlığıyla verilmektedir<sup>5</sup>.

H. Gazi Yurdaydın'a göre, Birgivi'nin *Tarîkat-ı Muhammediye* adlı eserini zâhiren kendisine umde edinerek hareket eden Kadı-zâde, sûret-i hakdan görünmek sûretiyle, XVII. yüzyılda devletin türlü alanlarda geri kalışını, Birgivi gibi, ortaya çıkmış olan bir yığın bid'ate bağlamış, câhil halkı okşayan konuşmaları ile onları kendi taraflarına çekip, gerilemeden sorumlu saydığı mutasavvıflara karşı düşmanca hareketlerde bulunarak, bu şekilde cemiyetin ıslâh edileceğini düşünmüştür<sup>6</sup>.

Böylece Birgivi'nin tarikatlere karşı meslek ve meşreb ayrılığına dayanan yaklaşımı bilâhare onun fikirlerini umde edinen Kadı-zâde Mehmed ve ona mensup çevreler tarafından idâreye ve tarikatlere karşı yozlaştırılmış bir tasfiyecilik hareketine dönüşmüştür.

Kadı-zâde'nin ilk bakışta bid'at ve hurâfelerle mücâdele ediyor görünmesine rağmen asıl hedef kitlesi mutasavvıflar olmuştur. Nitekim onun en büyük mücâdelesini, kendisinden önce Birgivi'nin yaptığı gibi tarikat mensuplarıyla, özellikle “semâ” ve “devrân” konusunda Halvetîler ve Mevlevîler'le olmuştur<sup>7</sup>. Ancak olayların

3) Ocak, A. Yaşar, “XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Dinde Tasfiye (Püritanizm) Teşebbüslerine Bir Bakış; Kadızâdeliler Hareketi, *Türk Kültürü Araştırmaları*, c. XIX, SAYI:1-2, Ankara (1979-1983), s. 208.

4) Ocak, a.g.m., s. 220.

5) Naîmâ, *Tarih-i Naîmâ*, İst., 1281 baskısı, V. 54.

6) Bk., Yurdaydın, *İslâm Tarihi Dersleri*, s. 125.

7) Kâtip Çelebi, *Mizânü'l-Hak*, s. 112; a. mlf., *Fezleke*, II, 183, Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III, 356.

seyrine baktığımızda bu husûsta Birgivi'deki fikir samîmiyeti ve ilmî kudretin onda olmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

Nitekim o, Birgivi gibi ilmî çerçevede kalarak tarikat mensuplarına karşı çıkacak yerde, onları "tahta tepenler", "dûdük çalanlar" diye adlandırmaktan; "yetiş Toklu Dede" değimi yerine<sup>8</sup> "yetiş b...lu Dede" diye va'zlarında alay etmekten ve taş atmaktan çekinmemiş<sup>9</sup>, bazı konularda onları küfürle itham edecek kadar ileri gitmiştir.

Kadı-zâde'nin başlattığı bu çatışma ve özellikle Halvetîler'e ve Mevlevîler'e yaptığı ağır hücumlar, hem öteki tarikat çevrelerinde, hem de tabiatıyla daha çok Halvetîler ve Mevlevîler arasında bir tepki ve mukâvemet cephesi oluşturmuştur<sup>10</sup>.

Kadı-zâde Mehmed, bid'atler, tarikat faaliyetleri ve bâzı tasavvufî meseleleri kendine göre tartışma mevzûu yapıp bu yolda gidenlere aşırı hücumlarda bulunurken, devrin en önemli ve dikkat çekici sûfilerinden olan Halvetî şeyhi Abdülmecîd Sivâsî<sup>11</sup> de Kadı-zâde Mehmed'in sataşmalarına karşı sessiz kalmamış, va'zlarında ve sohbetlerinde onun taraftarlarının, iddîalarına karşılık vermiştir.

8) Toklu Baba veya doğru olarak Dügü Baba, Sultan Orhan zamanında Bursa'nın fethinde bulunmuş olan meczub tabiatlı bir kimsedir. Savaş esnâsında susayan askerlere ayran yapıp ikram ettiği için bu isimle anılmıştır. "Duğ" ayran demektir. Taşköprü-zâde, İsmamüddin Ebû'l-Hayr Ahmed b. Mustafa, *eş-Şakâiku'n-Nu'mânîye fi Ulemâi'd-Devleti'l-Osmaniye*, nşr. Ahmet Subhi Furat, Edebiyat Fak. Basımevi, İst., 1985, s. 13.

9) Kâtip Çelebi, *Mizânü'l-Hak*, s. 112; a. mlf., *Fezleke*, II, 183.

10) Bursalı Mehmed Tahir, *Meşâyih-i Osmâniye'den Sekiz Zâtın Tecâcim-i Ahvâli*, Kütüphâne-i İslâm, İst., 1318, s. 22.

11) Bu zâtın tam ismi Ebu'l-Hayr Mecdüddîn Abdülmecîd b. Muharrem ez-zilî es-Sivâsî'dir. Sivâsî' nisbesiyle meşhûr olmuştur. 971/1049 yılında Zile'de doğan Abdülmecîd Sivâsî', babası ve amcasından zâhiri ilimleri tedris etmiş, otuz yaşına kadar bu ilimlerle uğraştıktan sonra tasavvufa yönelmiş ve devrin en büyük sûfilerinden olan amcası Şemseddin Sivâsî' (ö. 1006/1597)'ye intisâb etmiştir. Kısa zamanda sülûkünü tamamladıktan sonra hilâfet almış, almamacının ölümlü üzerine Sivâs'daki Şemsi Dergâhu'na şeyh olmuştur. Sultan III. Mehmed'in dâveti üzerine İstanbul'a gitmiş ve orada bir taraftan selâtin câmilerinde vâizlik yapmış, diğer taraftan da tekkesinde müridlerini irşadla meşgul olmuştur. Görev yaptığı câmilerde verdiği vaazlara oldukça fazla rağbet olmuş, her çevreden kişilerin alaka ve takdirine mazhar olmuştur. Sultan Ahmed câmiî'nin temel atma merâsiminde temel şeyhi olarak bulunmuş ve o gün kendisine tevdi edilen vâizlik görevine câminin inşâsı tamamlandıktan sonra başlamış, ölünceye kadar bu câmide görev yapmıştır. Devrin idarecileriyle ve özellikle padişahlarla iyi ilişkiler içinde olmuş, zaman zaman toplumdaki bozulmalara dikkat çekerek idarecileri uyarmış, bunu yaparken sözünü esirgememiştir. Devrinde Halvetiyye tarikatının önde gelenlerinden olup, pek çok mürid yetiştirmiş, Anadolunun çeşitli bölgelerine halifeler göndermiştir. Onun sayesinde Halvetiyye tarikatı taşradan merkeze taşınmış, Sivasiyye Şubesi adıyla faaliyetlerini sürdürmüştür. İstanbul'da yapmış olduğu va'zları ve bilhassa sûfilere ve tekkelere karşı düşmanlıklarıyla tanınan Kadı-zâde ve taraftarlarına karşı mücadelesi sayesinde büyük bir şöhrete ulaşmıştır. Aynı zamanda ehl-i sünnet itikadına muhâlif bâzı tasavvufî düşüncelere sâhip olan sûfi guruplarına karşı da mücadele etmiştir. Başta tasavvuf olmak üzere farklı branşlarda yazılmış yirmi-

Hatta gerek Abdülmecîd Sivâsî, gerekse Mevlevî İsmâil Dede ve diğer bazı meşâyih sadece bu iddialara cevap vermekle kalmayıp, Kadı-zâde'yi, "ermişleri ve tarikâtı tanımıyor, kafir ve zındıktır" diye ağır bir dille itham etmişlerdir<sup>12</sup>.

Kadı-zâde Mehmed'e karşı en etkili muhalefet Abdülmecîd Sivâsî tarafından yapıldığından dolayı, onun yanında yer alanlar *Sivâsîler* diye anılmış, neticede oluşan bu tarafgirlik ve çatışma tarihe, *Kadı-zâdeliler-Sivâsîler* mücâdelesini olarak geçmiştir. Böylece, devletin uzlaştırmaya çalıştığı medrese-tekke çekişmesi çok nâzık ve tehlikeli bir dönemde yeniden çatışma hâline dönüşürmüştür.

Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657) iki tarafı arasındaki münâkaşalardan dolayı; "Bu iki şeyh, zamânında birbirlerinin tam zıddı olup, meşreblerinin başka başka oluşu yüzünden aralarında Besûs savaşı vardı"<sup>13</sup> demek sûretiyle tartışmanın hangi boyutlara ulaştığını dile getirmiştir.

Kadı-zâde Mehmed ve Abdülmecîd Sivâsî arasında tartışma konusu olan ve biraz da o günkü fikrî ortamı yansıtan husûsları Kâtip Çelebi "Mizânü'l-Hak fî İhtiyârî'l-Ahak" (En doğrunun seçilmesinde kullanılan hakikat ölçüsü) adlı eserinde 19 madde hâlinde sıralamakta ve "bu yazdığım konuların çoğunda Kadı-zâde bir tarafı, Abdülmecîd Sivâsî de öbür tarafı tutup, ifrat ve tefrit tarafına giderler, iki şeyhin tarafını tutanlar da birbirleriyle tartışıp kavgâ ederlerdir."<sup>14</sup> demektedir.

Nâimâ da iki taraf arasında tartışılan konuları Kâtip Çelebi'den iktibas ederek 16 madde halinde sıralamaktadır<sup>15</sup>. Fakat etüdümüzde de görüleceği üzere tartışma konuları sâdece bu rakamlarla sınırlı değildir.

Bu iki eserle beraber *Hediyyetü'l-İhvân*'da verilen örnekler ve bunları tasdik eden daha sonraki kaynaklardan hareketle tartışılan bâzı konuları şöylece sıralayabiliriz:

---

den fazla telif ve tercümesi olan Sivâsî Efendi, Dîvân sâhibi bir şâir olup, şiirlerinde Şeyhî mahlasını kullanmıştır. Türk tasavvuf ve tefekkür târihi, hattâ Türk edebiyât târihi açısından önemli bir şahsiyet olan Sivâsî 1049/1649 yılında İstanbul'da vefât etmiştir. Bk. Muhammed Nazmî, *Hediyyetü'l-İhvân*, (İnceleme ve Edisyon Kritikli Metin, Doktora Tezi İkinci Kısım) Haz.: Osman Türer, Ankara, 1982, s. 119 vd.; Hulvî Mahmud Cemaledîdîn, *Lemazât-ı Hulvîyye ez Lemeât-ı Ulviyye*, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmut Efendi, No: 4536, vr. 202, vr. 202; Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ-ı Ebrar (Şerh-i Esmâ-ı Esrâr)*, Süleymaniye Ktp., Yazma BAğışlar, No: 32307, I, 62 vd.; Hoca-zâde Ahmed Hilmi, *Ziyâret-i Evliyâ, Dâru'l-Hilâfeti'l-Âliyye*, İst., 1317, s. 84 400, daha geniş bilgi için bk. Gündoğdu, Cengiz, *Abdülmecîd-i Sivâsî Hayatı Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum, 1997.

12) Kâtip Çelebi, *Mizânü'l-Hak*, s. 112.

13) A.g.e., s. 108. Besûs iki Arap kabilesinin kırkı yıl savaşımasına sebep olan bir kadının adıdır. Uza-yıp giden ve banışla sonuçlanamayan savaşlar için kullanılan bir tabir olmuştur.

14) Kâtip Çelebi, a.g.e., s. 108.

15) Nâimâ, VI, 2718.

- 1- Eşyânın hakikatlerinden bahseden akli ve riyâzî (matematik) ilimlerin tahsîlinin meşrû' olup olmadığı,
- 2- Hızır (as)'ın hayâtta olup olmadığı,
- 3- Ezan ve na't-ı nebei, mevlüt, Kur'ân ve sâir şeyleri makamla ve güzel sesle okunmanın câiz olup olmadığı,
- 4- Tarîkat erbabının "devrân" ve "semâ" yapmalarının meşrû' olup olmadığı,
- 5- Cum'a hutbesi okunurken ve vaaz esnasında adları geçtiğinde ta'zim makâmında Hz. Peygamber'e tasliye (sav) ve ashâba tarziye (ra) yapmanın îcap edip etmediği,
- 6- Sigara, kahve ve keyif verici şeylerin harâm olup olmadığı,
- 7- Hz. Peygamber'in ebeyveninin îmânla ölüp ölmedikleri,
- 8- Firavun'un mü'min olarak öldüğünü söyleyen ibn Arabî haklı olup olmadığı,
- 9- İbn Arabî'nin kâfir sayılıp sayılmayacağı,
- 10- Hz. Hüseyin'in şehid edilmesine sebep olan Yezid'e lânet edilip edilemeyeceği,
- 11- Hz. Peygamber'in vefâtından sonra ortaya çıkan bid'atlerin, örf, âdet ve geleneklerin terkinin şart olup olmadığı,
- 12- Kabir ve türbe ziyâretinin câiz olup olmadığı,
- 13- Cemaatle nâfile Regâib, Berat ve Kadir gecesi namazlarının kılınıp kılınamayacağı,
- 14- (İnhina) Büyüklere ayağa kalkmanın, el etek öpmenin, selâm alırken eğilmenin doğru olup olmadığı,
- 15- Emr bi'l-ma'rûf nehy ani'l-münker'in her konuda mutlak manada vâcip olup olmadığı,
- 16- Rüşvetle iş gördürülüp gördürülemeyeceği,
- 17- Din, şeriat ve millet kelimeleri aynı manalara gelmekle birlikte, bâzen müterâdif olarak da kullanıldığına göre, Muhammed ümmetinden birinin, İbrahim ümmetindenim demesinin câiz olup olmadığı,
- 18- Eşyânın tesbihi hâl ile mi, kâl ile mi olduğu,
- 19- Denizde avlanan her hayvanın yenilip yenilemeyeceği,
- 20- Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin'in Dedesinin kılıcı ile öldürülüp öldürülmediği meselesi,

21- Namazlardan özellikle cum'a ve bayram namazlarından sonra müsafaha yapmanın bid'at olup olmadığı<sup>16</sup>.

İlk defa Kadı-zâde Mehmed tarafından tartışma konusu olarak ortaya atılan<sup>17</sup> bu meselelerde Kadı-zâde müsbet ilimlerin tahsilinin gerekli olmadığı, Hızır (as)'ın hayatta olmadığı, ezan ve na't-ı nebevî, mevlüt, Kur'ân ve sâir şeyleri makamla ve güzel sesle okumanın câiz olmadığı, tarikat erbâbının "devrân" ve "semâ" yapımlarının meşrû' olmadığı, sigara, kahve keyif verici şeylerin harâm olduğu, cemaatle nâfile Regâib, Berat ve Kadir gecesi namazı kılmanın caiz olmadığı, eşyânın tesbihinin kâl ile değil, hâl ile olduğu, denizde avlanan her hayvanın yenilebileceği gibi husûsuları dile getirmiş, örf, adet ve gelenekleri dikkate almayıp, hissiyatı da işe karıştırarak itidalden uzak, müfrît bir tavır takınmıştır. Kâtip Çelebi'nin ifâdesiyle, "ih-tilâflı soruları ahmakların ayağını bağlayacak köstekler gibi kullanmıştır"<sup>18</sup>. Abdül-mecîd Sivâsî ise bunlar ve benzeri meselelerde Kadı-zâde'ye mukabil cevaplar verirken ölçü olarak genelde akla uygunluk ve dinin özüne aykırılık olmamayı benimsemiştir diyebiliriz<sup>19</sup>.

Abdül-mecîd Sivâsî ve Kadı-zâde Mehmed ile aynı dönemde yaşayan Kâtip Çelebi<sup>20</sup>, taassubun halkı birbirine düşürecek ve adeta iç harbe sevkedecek kadar şiddetlendiği ve körüklendiği bu devirde sözkonusu tartışmaları "*Mizânü'l-Hak fi İhtiyâri'l-Ahak*" adlı eserinde birer birer ele alarak onların boşluğunu, lüzumsuzluğu

16) Bk. Kâtip Çelebi, *Fezleke*, II, 183; Naîmâ, VI, 2718; Mehmed murad, *Tarih-i Ebu'l-Fâruk*, Matbaa-i Amidi, İst., 1329, VII, 58-59; Uzunçarşılı, III, 357; Yurdaydın, a.g.e., s. 126-127; Ocak, a.g.m., sz. 217; Arslan A. Turan *İmam Birgivi, Hayatı Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, Seha Neşriyat, İst., 1992, s. 72-73; Türer, Osman *Türk Mutasavvıf ve Şairi Muhammed Nazmi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., No: 957, Ankara, 1988, s. 23; Kara, Mustafa *Niyazi-i Mısri*, TDV Yay., Ankara., 1994, s. 5-6. Bu konuların daha geniş değerlendirmesi ve mahiyetleri hakkında bk. Kâtip Çelebi, *Mizânü'l-Hak*, s. 5-109. 19 ve 20. maddeler hakkındaki tartışmalar için bk. Nazmî, s. 177 vd.

17) Bk. Naima, VI, 2716, Ocak, a.g.m., s. 217.

18) Kâtip Çelebi, *Mizânü'l-Hak*, s. 112.

19) Uzunçarşılı, III, 357, Yurdaydın, a.g.e., s. 127; a. mlf. "Türkiye'nin Dinî Tarihine Umumi Bir Bakış", *AÜİFD*, c. IX, Ankara 1961, s. 118; Ocak, a.g.m., s. 217; Arslan a.g.e., s. 73, Türer, a.g.e., s. 23-24.

20) Asıl adı Mustafa olan ve 1017/1609'da İstanbul'da doğan Kâtip Çelebi, halk tarafından bu isimle, divan kalemine mensup olanlarca da Hacı Halife diye anılmıştır. II. Mustafa ve IV. Murad zamanlarını yaşamış, memleketin buhranlı dönemlerini görmüştür. Doğu Anadolu seferlerine iştirak etmiş, Erzurum muhasarasında bulunmuştur. Hastalığı yüzünden Bağdat seferine katılmamıştır. Bir taraftan ilim tahsili görüp diğer taraftan muhtelif memuriyetlerde bulunmuştur. Daha sonra kendisini tamamen ilme vermiştir. *Fezleke*, *Muhammedîye Şerhi*, *Takvimü 't-Tevârih* (*Fezleke*'nin fihristi makamında ve Türkçe yazılmıştır), *Sellemü'l-Vüsûl*, *Tuhfetü'l-Ahyâr*, *Keşfü'z-Zünûn*, *Cihannümâ*, *Levâmiü'n-Nûr*, *Distûru'l-Amel*, *Recmü'l-Racim*, *Tuhfetü'l-Kibâr* ve son eseri olan *Mizânü'l-Hak* olmak üzere muhtelif sahalarda kaleme alınmış bir çok eseri vardır. Bk. Kâtip Çelebi, *Mizânü'l-Hak*, s.110 vd.

nu, hem nakil hem de akıl yoluyla göstermeye ve bu tartışmayı önlemeye çalışmıştır. Taassubun her türlüyle mücadele eden ve mutaassıpları insafa davet eden Kâtip Çelebi, müsamahayı, tarafsız kalmayı tavsiye ve müdafaa ettiği gibi, halkı taassup derdine düşürmenin ve onları böyle boş şeylerle meşgul etmenin doğru olmadığını hatırlatmakta ve "Bundan önce nicesine itidal semtinin sınırına giden yolu gösterdim. Şimdi de onları bu köşkten kurtarmak için bu risâleyi kaleme aldım."<sup>21</sup> demek sûretiyle bizzat kendisi eserini bu bağlamda ele aldığı ifâde etmektedir.

Eserin uyandırdığı alâka dolayısıyla zamanın Şeyhülislâmı Abdurrahim Efendi (ö. 1066/1656)'nin, "Bu risâlede müslümanlar arasında bir ayırma, yahut uzlaştırma ve âmme-i itidal yoluna irşâd mı vardır? Bu husûsta şeyhülislâmın fikri nedir?" şeklinde sorulan soruya, "Allah müellifine en güzel mükafatı versin, bu risâlede halkın ahvâli için uzlaştırma, irşâd ve itidâl vardır"<sup>22</sup> şeklinde fetvâ vermesi de eserde bu çabanın ortaya konulduğunu te'yid etmektedir.

Orhan Şaik Gökyay'a göre ahlânda Kâtip Çelebi'nin başta Mizân olmak üzere bütün eserleri tetkik edildiğinde, O'nun genelde müsamahakar ve tarafsız bir tutum sergilediği söylenebilir. Nitekim vakur tabiatı, hicivden hoşlanmadığı gibi - mesela Nef'i'nin Siham-ı Kaza'sından bahsederken, onun IV. Murad'ın kılıcı ile öldürüldüğünü söyledikten sonra, baştanbaşa hicivden ibaret olan bu eserin, Rûm zurafası içinde muteber olduğunu, çünkü onların şom tabiatlarına uyduğunu söylemiştir. Buna mukabil Mizânü'l-hak'da Tağanni bahsini anlatırken Kınalı-zâde Ali Efendi'nin Ahlâk-ı 'Alâf adlı eseri hakkında, başka hiç bir eser için yapmadığı şekilde şu ifâdeleri kullanmıştır<sup>23</sup>:

"Gerçekleri araştırıp bulan ulu Türk bilgini Kınalı-zâde Ali Efendi merhûm Ahlâk-ı 'Alâf adlı kitabında bu konuyu ele alarak yazdı ve şarkı söylemek bahsi üzerinde etrafıca durdu. Gerçek ardında olan mümin kardeşler o kitabı, can muskası edinip, dualar ve zikirler yerine okumanın üzerine düşmek gerek. Ta ki din ve dünyanın önemli olan konularını bilip gereğince iş tutalar. Zira hikmet ve şer'îatin arasını bulmuş mübarek bir kitaptır ve yazarı dünyaya bir gelenlerdendir."<sup>24</sup>

21) A.g.e., s. 112-113.

22) Bu fetvânın aslı, Mizânü'l-Hak'ın Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi Efendi Kitapları, No: 1747/760'da bulunan nüshasının 1b varakının sayfa kenarında yer almaktadır. (Gökyay, Orhan Şaik, "Kâtip Çelebi, Hayatı, Şahsiyeti-Eserleri", Kâtip Çelebi, Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler, TTK Basımevi, Ankara, 1991, s. 88, 1 numaralı dipnottan naklen.)

23) Gökyay, a.g.m., s. 13-14.

24) Kâtip Çelebi, Mizânü'l-Hak, s. 1819.

İçtimaî ve fikrî meselelere cesûr bir tenkid zihniyetiyle yaklaştığı *Mizânü'l-Hak fi İhtiyâri'l-Ahak*'da Osmanlı medreselerinin XVII. yüzyılda düştüğü skolastik zihniyete ve taassuba hücumun kuvvetli bir mümessili olarak görülen<sup>25</sup> Kâtip Çelebi, aynı eserinde Hz. Adem'den beri halkın fırka fırka olduğunu, her fırkanın da bir türlü mezhebi ve bir türlü meşrebi bulunduğunu söylemekte, bundan dolayı fikir ihtilâflarını tabîi karşılamak icabettiği husûsunda tenbihte bulunmakta<sup>26</sup>, özellikle Abdülmeccid Sivâsî ve Kadı-zâde Mehmed arasındaki münakaşaların nihâyet nasıl hislerine mağlûb olmak yüzünden düşmanlığa çevrildiğini, sırf fikir sahasında başlayan bu münakaşaların sonunda her iki alîmin mensupları arasında düşmanlığa sebep olduğunu anlatmaktadır<sup>27</sup>. Bu gibi hadiselerin fikir taassubunun götürdüğü kötü neticeleri göstermeye yaradığını söyleyen Kâtip Çelebi tartışılan konulardan tasavvuf ehli ile ulemâ taraftarları içinde noksan akıllıların bu tartışmaları sürdürdüğünden bahsetmekte ve neticede kürsülerde birbirine taş atıp, laf sokuşturarak, tartışmayı fiili mücâdele haline dönüştürüp, İstanbul halkını ikiye bölerek hadiseler çıkardıkları için, idare tarafından terbiye edilmelerini istemekte, "*Dünyanın düzeni, bütün halkın çizgiden dışarı çıkmamasıyla yürür gider*"<sup>28</sup> demektedir.

Kâtip Çelebi, iki taraf arasındaki bu taassup yangınından bahsederken, aslında Kadı-zâde Mehmed'in kendi hocası olduğunu<sup>29</sup> ve O'nun memlekette görülen bozulmalara karşı ileri sürdüğü çözümlere yönelik teşvik ve telkînlerinden etkilenip derslerini tâkip ettiğini söylediği halde<sup>30</sup> O'nun derslerinin ekseriyâ sathîce basit olduğunu, şer'î ilimler dışında kalan ilimlerde uğraşmadığından<sup>31</sup>, bu sahalara karşı

25) Ülken, Hilmi Ziya, "Kâtip Çelebi ve Fikir Hayatımız", *Kâtip Çelebi, Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler*, TTK Basımevi, Ankara, 1991, s. 182.

26) Bk. Kâtip Çelebi, *Mizânü'l-Hak*, s. 12-13.

27) A.g.e., s. 108-109.

28) A.y.

29) Kâtip Çelebi kendi ifade ettiğine göre, İstanbul'da Kadı-zâde'nin derslerine devam etmiş, düzgün ve müessir bir lisana sahip olduğu gibi sözleri de, halkı ilme ve cehilden kurtulmağa teşvik yolunda olduğundan onun kuvvetli tesiri altında kalmıştır. Daha önce gördüğü ilimleri onunla müzakere etmiş. Hüsrev Paşa ile tekrar sefere çıkıncaya kadar, onun va'zını ve derslerini dinlemiştir. Seferden döndüğünde de yine onun derslerine devam etmiş, kendisinden, tefsir, "İhyâ-i Ulûmiddîn", "Şerh-i Mevâkif", "Dürerü'l-Hükkâm" ve "Tarikat-ı Muhammediye" okumuştur. Bk. Kâtip Çelebi, *Mizânü'l-Hak*, s. 110 vd.

30) Kâtip Çelebi, *Fezleke*, II, 182.

31) Muallim Cevdet, Kadı-zâde'nin bu tavrıyla alakalı olarak şöyle bir değerlendirme yapmaktadır: "Ne fennî, ne şer'î derslerin hepsini tamamen görmek mecburiyeti yoktur. Kadı-zâde gibi zamanında parlak bir hatîb, zeki bir müderris riyazî, tabîi dersler görmeyen yetişiyor. Neticede fenlere âşinâ olanlara düşman diğer bir muallim, edebiyât ve fıkıh dâiresine mahsûs. Demek ki tekniî derslerden icâzet almak zarûri değil. İsteyen filân mühim dersi ihmal edebilir. Yoksa şimdiki tâli müesseselerde olduğu gibi tedrisatın bir nevi, behemahâl görülmek lazım değil." Muallim Cevdet, *Mekteb ve Medrese*, haz.: Erdoğan Erüz, Çınar, Yay., İst., 1978, s. 85.



menfi tavır takındığını, bu tür konularla ilgili ibârelere rastladığında, “yazar felsefik yapmış” deyip, felsefe ve mantıkla uğraşanların ehl-i imândan olmadığına dâir sözler söylediğini, zarîf ve ârif bir kimse olmakla berâber ve'zlarında da başkalarını kötölemekten kaçınmadığını, münâkaşa mevzularını “muhâlefet et tanınırsın” anlayınca kendini tanıtmak için ortaya attığını, ahmakların da bu taassubu körtüklediklerini<sup>32</sup> söylemek suretiyle objektif bir değerlendirmede bulunmaktadır.

Kâtip Çelebi Abdülmecîd Sivâsî'nin kısa biyografisini de verdiği bu eserinde O'nun hakkında Kadı-zâde Mehmed için kullandığı ifâdeler gibi yerici herhangi bir ifâde kullanmamaktadır. Kâtip Çelebi'nin Kadı-zâde'yi de katarak Abdülmecîd Sivâsî'ye yönelttiği tenkidleri ise aşağıda görüleceği gibi bizzat kendi ifâdeleri olmayıp, bazılarının değerlendirmelerini nakilden ibarettir.

Buna rağmen, Muhammed Nazmî (ö. 1112/1701)<sup>33</sup>, *Hediyetü'l-İhvân* adlı eserinde bu tartışmaları aktarıırken<sup>34</sup> Kâtip Çelebi'den de bahsetmekte, Abdülmecîd Sivâsî'nin şöhret ve menfaat temin etmek için bu yola girdiğine dâir Kâtip Çelebi'nin aktardığı husûsları onun kendi sözüymüş gibi değerlendirip tenkid etmekte ve hakkında şunları söylemektedir:

“Atlı Mukâbelesi hulefâsından, ne mezhebde ve ne meşrebde idüğü ma'lûm değil, mu'acib ve mütekebbir, haddin bilmez, bidedeb, zu'munca red ve kabûl sahibi Kâtip Çelebi nam kimesne, Mizânu'l-Hakk, nâm risâle-i bâtilâsının mebhasû'l-hâdi ve'l-işrînde Sivâsî Efendi ve Kadı-zâde Efendi iki fazıl şeyhler idiler. Birbirine muhalefet ile istişar bulub, ma'lum-ı pâdişâhî oldular ve bu bahane ile maslahatların görüb, Dünyadan kâm aldılar.” deyü tahrîr itmişdir.

32) Kâtip Çelebi, *Mizânü'l-Hak*, s. 111, a. mlf., *Fezleke*, II, 183.

33) Muhammed Nazmî 1032/1622 yılında İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Küçük yaştan itibaren düzenli bir eğitim görmüş, genç yaşta ilim tahsiline başlamış, Kur'an-ı Kerîm, hadis, tefsîr, Arapça ve Farsça gibi ilimleri tahsil etmiştir. Gençlik yıllarında tasavvufa karşı ilgi duymaya ve onunla alakadar olmaya başlamıştır. O, önceleri Mevlevîyye tarikatı ile alakadar olmuş, fakat, Şeyh-zâde Dervîş Mehmed'in yaptığı tasviye üzerine, Abdülmecîd Sivâsî'nin halifesi ve aynı zamanda yeğeni olan Şeyh Abdülâhad Nuri (ö. 1061/1651)'ye intisab etmiş ve O'nun müridi olmuştur. Şeyhinin vefâtı üzerine, bir başka şeyhe intisab etmemiş, ancak seyr ü sülûkda, Şeyhinin şeyhi Abdülmecîd Sivâsî'nin ruhanîyetine tabi olmuştur. Sülûkunu tamamladıktan sonra Yavaşça Mehmed Ağa tekkesine şeyh ve tekkede bulunan camiye vâiz olarak tayin edilmiştir. İstanbul'un değişik camilerinde vâiz olarak görev yapan Nazmî, Ordu'yı Hümâyûn şeyhliğine getirilmiş ve ordu ile beraber Uyvar kalesinin fethi için çıkan sefere iştirak etmiştir. *Hediyetü'l-İhvân*, *Mi'yâr-ı tarikat-ı İlâhî*, *Sırr-ı Ma'nevî* (Mesnevî'nin I. cildinin Türkçe manzum tercümesi), *Divân*, *Mev'iza-i Mücâdele* adlı eserlerin de müellifi olan Nazmî 1112/1701 tarihinde vefât etmiştir. Geniş bilgi için bkz. Türer, Osman, *Türk Mutasavvıf ve Şairi Muhammed Nazmî*, s. 31 vd.

34) Bk. Nazmî, 177-183.

Bu adam gâyetü'l-gâye, seyidü'-zann, hattâ medhe sezâ bir kimseyi medh itse, der-'akab zemm ider. Ve bir adamı zemm itse, 'ale'l-fer medh ider. Ke-ennehû ifrât ve tefrît beyinde, hadd-i ev-sât ihtiyâr idüb, hakk ve adl üzere redd ve kabûlü ola. Cümleden: Sinin-i kesîre, kâmil ve mükemmilde kitâb ve sünnet ile âmil ve riyâzât ve mücehedât-ı şâkka ile kâmil, ıslâh-ı nefis itmiş, hâlen menâkıbını tahrîr itdiğümüz, kutbu'l-âfak ve senedü'l-uşşâk, câ-miü'l-ilmeyn, mecma'u'l bahreyn Sivâsî Efendi Hazretleri (KS) hakkında, cenâb-ı Hakk'dan hafv ve haşyet ve cenâb-ı Rasûlul-lâh'dan haya ve dehşet itmeyüb, "Dünyadan kâm aldı." demek, ne cesâret ve ne cür'etdir?" "Men amile sû'e yücze bihî" (Kim bir kötülük yaparsa, o kötülükle cezalandırılır.) Bu amel-i sû'ün cezâsı, -Allahü a'lemü- sû'-i hâtimedir.

Habîs ne kadar cesûrdur ki, İbn Hacer ve İmâm-ı Süyûtî ve müftî's-sekaleyn Kemâl Paşa-zâde ve Bahâyî Efendiler gibi muhakkık ve müdekkik fâzılları, risâle-i bâtilasında cehle nisbet itmesi, agreb ve a'cebdir. Sivâsî Efendi, belki, Kadı-zâde'nin nam ve nişanı yok iken, kendiler dahî sa'adet ile Sivâs'da iken, sît ve sadâyı kemâlatı 'alem-gîr ve Sultan Mehmed-i sâlis, mülâkatları ile kesb-i şeref-i kesîr itmek ricâsıyla İstanbul'a da'vet ve husûsan Sultan Ahmed Merhûm, binâ eylediği câmi'-i şerîfe vâ'iz ve nâsih ta'yîn buyurduklarında, meşhûr-ı havâs ve 'avâm ve makbûl-i cümle-i enâm idiler. Kadı-zâde, merhûm Sultan Murad-ı Rabi'de şöhrat-şî'âr ve cümle biyinde vak'-ı vakâr bulmuş idi. Anamuhâlefet ile iştihâra ne hacet? Ve mâ-sivâya bi'l-Küllîye fenâ virüb, "Ve 'alâ'illâhi fe-tevekkülü"<sup>35</sup> âyet-i kerîmesine tamâm mâ-sadak olan, halkın ednâ ve ekall-ı dünyâsına rağbet mi ider? Arife, tahrîr ittiğimiz menâkıb-ı şerîfe ve kerâmat-ı münîfelerinden nev'an merâtib-i âlileri ma'lûm olur. Tatvîle hâcet yokdur."<sup>36</sup>

Bu metinde özellikle iki husûs dikkat çekiyor. Bunlardan biri Kâtip Çelebi'nin Abdülmecîd Sivâsî'nin şahsı hakkında kullandığı ifâdeler, diğeri de İbn Hacer, İmâm-ı Süyûtî, Kemâl Paşa-zâde ve Bahâyî Efendi'yi cehle nisbet etmesi. Şimdi kısaca bu iki husûsu tetkik edip Muhammed Nazmî'nin bu tenkidlerinde haklı olup olmadığını tesbite çalışalım.

35) "... Ancak Allah'a güvenip dayanın..." Mâide, 5/23.

36) Nazmî, s. 182-183.

Yukarıda da ifâde ettiğimiz gibi Kâtip Çelebi'nin eseri dikkatle incelendiğinde bu iki şahsın birbirine muhalefet ile şöhret kazanıp, pâdişâhın ma'lumu oldukları ve bu bahane ile maslahatlarını görüp, dünyadan kâim aldıklarına dair yazdıklarının aslında kendi değerlendirmeleri değil bazılarının kanaatleri olduğu görülmektedir<sup>37</sup>. Ancak Muhammed Nazmî bu yazılanları Kâtip Çelebi söylemiş gibi değerlendirmekte ve tenkid etmektedir. Eğer vakia Muhammed Nazmî'nin anlattığı gibi ise o zaman Abdülmecid Sivâsî ile ilgili etüdümüzde<sup>38</sup> de görüleceği üzere, onun gibi bir şahsiyet hakkında kullandığı bu ifâdelerden dolayı Kâtip Çelebi'nin haksız olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Yok eğer değilse o zaman Muhammed Nazmî'nin Kâtip Çelebi'nin naklettiklerinden hareketle bu sözleri ona nisbet edip, onun şahsını hedef alarak ağır ithamlarda bulunmasına, kendi tarikatına mensûb kimselere başkaları tarafından dil uzatılmasına asla tahammül edememesinin neticesi olan mutaassıbane davranış nazarıyla bakmak gerekir.

Şimdi de *İbn Hacer, İmâm-ı Süyûtî, Kemâl Paşa-zâde ve Bahâyî Efendi* hakkında söylediği sözlerden dolayı Muhammed Nazhi tarafından tenkid edilen Kâtip Çelebi'nin aslında onlar hakkında neler söylediğine kısaca göz atalım.

Kâtip Çelebi Hızır'ın hayatta olup olmadığına dair tartışmalara değinirken ağır riyâzâtlar sayesinde bazı mutasavvıfların âlem-i eşbâhda ervâh ile seyr ettikleri kanaatine iştirak etmekte ancak kendi tabiriyle bazı kâzîp müddaîlerin, onların ruhanî mülakat ve muamelerini gerçekte vaki imiş gibi göstermelerini reddetmekte ve İbn Hacer'in Hızır'ı ashap-tan saydığını söyleyenlere şöyle karşılık vermektedir:

"İbn Hacer Askalânî (ö. 852/1448)'nin *İsâbe'de Hızır'ı ashap-tan diye yazması onun cismanî hayatına delalet etmez mi?" denilirse; "İbn Hacer Mısır'da kadî ve muhaddis, büyük mevki sahibi bir kimse idi. Şafii fıkhında kitabî ve şiirlerini toplayan ve dîvânî (Dîvân-ı Hutb, Bulak, 1301) vardır. Ekseri eserleri, hadîs rivâyetinde olup, (Fethü'l-Bârî, el-Kavlu'l-müseded Haydarabâd, 1319, Bulûğu'l-Merâm, Kahire, 1330, Nuhbetü'l-Fiker Kalküte, 1862 us.) elli cilt kadardır. Bu konuda pek çok kitaplar düzenlenmiştir. Muhaddise düşen, eserlerde ve haberlerde bulduğu merviyatı yazmaktır. Adı geçen Hafız bilgisinin hükmünü yürütmüş ve rivâyet hakkını yerine getirmiştir. Lakin rivayetler, akla uygun olur, başka bir haldir, merviyat ile olmaz. İbn Hacer'in yazdığı şüphe kaldırır rivâyetlerle (zanniyat), şüphe götürmeyen işlerin (yakiniy-*

37) Kâtip Çelebi, *Mîzânü'l-Hak*, s.108-109.

38) Bk. Gündoğdu a.g.t.

yat) karşısına çıkmak bilgisizliktir, bu karşı tarafını ilzam etmez.”<sup>39</sup>

Görüldüğü gibi Kâtip Çelebi burada İbn Hacer’in Hızır’ın hayatta olduğuna dair kanâat belirtmediğini, onun hayatta olup olmadığına dair rivâyetleri naklederken bunların farklılığına işaret ettiğini belirtmekte, buradan hareketle onun naklettiği rivâyetlerin sıhhatini araştırmadan Hızır’ın hayatta olduğuna işaret eden rivâyetlere tutunmanın doğru olmadığına dikkat çekmektedir.

Gerçekten de İbn Hacer Askalânî’nin *İsâbe*’de Hızır’ı ashop saydığına dair rivâyet eğer Muhammed Nazmî ve mensûb olduğu meşrebin tutunduğu bir delil ise bunun doğru olmadığı eser tetkik edildiğinde görülecektir. Nitekim İbn Hacer bu eserinde, Hızır’ın hayatta olduğuna dair kendine ait bir kanaat sunmamakta, Hızır’ın nesebi, nebi olup olmadığı, yaşının ne kadar olduğu, hayatının Hz. Peygamber’e kadar uzanıp uzanmadığı, ondan sonra da hayatını sürdürüp sürdürmediği konusunda ihtilâf olduğundan bahsetmekte, onun ömrünün uzunluğu ve hala yaşadığı hakkında eski alimlerden bir çok rivâyete rastlamışsa da sahâbeye dâhil olduğuna dair herhangi bir görüş işitmediğini söylemektedir<sup>40</sup>. Buradan hareketle Kâtip Çelebi’nin bu görüşlerinde tenkide medar bir husûsun olmadığı ortaya çıkmaktadır. Zira Kâtip Çelebi, İbn Hacer’i değil, onun aktardığı rivâyetlerin sıhhatini sorgulamakta ve bu şüphe götürülen rivâyetlerle şüphe götürmeyen işlerin (!) karşısına çıkmanın bilgisizlik olduğunu, bu delillerin başkasını ilzam edemeyeceğini söylemektedir.

Muhammed Nazmî’nin tenkidinin gerekçesi ise muhtemelen Kâtip Çelebi’nin cahil olarak gördüğü şahsiyetlerin görüşlerinin kendi meşrebine delil teşkil etmesinden, Kâtip Çelebi’nin de bu rivâyetleri şüpheli bulmasından kaynaklanmış olabilir. Öyle görünüyor ki, Muhammed Nazmî, Hızır’ın cismanî hayatta varlığının devam ettiğine dair kendi kanaatleri ile İbn Hacer’in görüşleri paralellik arzettiğinden dolayı Kâtip Çelebi’nin yorumuna iştirak etmemekte ve onu herhalde bu sebepten dolayı tenkid etmektedir. Bu tavır Hızır’ın hayatta olmadığını savunan Kadı-zâde Mehmed’e mukabil, Abdülmecid Sivâsî’nin Hızır’ın bu âlemle irtibatının devam ettiğini savunmasıyla<sup>41</sup> da alakalı olabilir. Bu arada İbn Hacer’in tasavvufa intisaplı olması

39) Kâtip Çelebi, *Mizânü’l-Hak*, s.17.

40) Bk. el-Askalânî, İmam Hafız Ahmed b. Ali b. Hacer, *el-İsâbe fi Temyizi’s-Sahâbe*, Neşr: eş-Şeyh Âdil Ahmed Abdülmecid-Ali Muhammed Muavvaz, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1995, III, 246.

41) Hızır ile Arafat’ta ve Mina’da karşılaştığını söyleyen Sivâsî’ye göre onun varlığı ruhânî âlemle kayıtlı değildir ve bu âlemle irtibatı ve alış-verişi devam etmektedir. Bk. Abdülmecid Sivâsî, *Tefsîr-i Sûre-i Fâtîha*, Süleymâniye Ktp., Mihrîşah Sultan, 300/2, vr. 47b-49a.

nın<sup>42</sup> da Muhammed Nazmî'nin onu savunurken dikkat ettiği bir husûs olarak düşünülebilir.

Kâtip Çelebi Mizân'da Bahâyî Efendi (ö. 1064/1653)'den ise iki yerde bahsetmektedir. Bunlardan birisi tütün konusu, diğeri de güneşin batıdan doğmasının hey'et kaidesine uygulanıp uygulanamayacağı husûsundaki tartışmaların geçtiği yerdir. Şimdi onun bu husûsları nasıl dile getirdiğine bakalım.

Kâtip Çelebi tütünün lehinde ve aleyhinde bulunanların görüşlerini sıralarken şunları söylemektedir:

"Tütünün ortaya çıkması yakın zamanlarda olduğundan fıkıh kitaplarında geçmiş ve anılmış değildir. Öyle olunca "eşyâda asıl olan mübâh sayılmak" kaidesine göre mübâh ve helâldir derler. Eskiden şeyhülislâmlar maslahat gereği mekruh olduğuna, kimi kenar müftüleri de harâm olduğuna fetvâ verdiler. Sonra Bahâyî Efendi, kendisinin de tiryaki oluşunu bir yana bırakıp en uygunu nedir, ona bakarak, mübâh sayılmasının asıl olduğu deliline dayanarak helâl olduğuna fetvâ verdi. Çünkü fetvânın yolu Müçtehid-i mutlakdan rivâyetle fetvâ vermektir. Ve rivâyet olmayınca onu bir temele bağlamak gerekir. Çok kullanmak dolayısıyla tütüne arız olan haller onu mübâh saymak mevkiinde komazsa da harâm veya mekruh olduğu yolunda fetvâ vermekte bir sakınca görünür ve tütünün çok içilmesi dolayısıyla, onu mübâh saydıracak arızasına itibar olunmamak lazım geldi. O sakınca nedir denilirse halkın harâm veya mekruh kullanmakta direnmesinden doğacak vebal sakıncasıdır. Öyle ise helâl olduğu yolunda fetvâ vermekte, tiryakisine şefkat ve halkı vebalden korumak maslahatı vardır, onun için mübâh sayılması yeğ görüldü. Çünkü müslümanların çoğu buna düşkün olup, ne olursa olsun içmekten kalmadılar. Hiç bir yoldan yasaklamak ve bıraktırmak kabil olmayıp bütün dünyaya yayılmıştır. Bu türlü işlerde şeri'atin caiz gördüğü ne ise hâkim ve müfti ona bakarak hüküm ve fetvâ vermek gerektir, tâki yoldan saptırmak lazım gelmesin. Çünkü harâm veya mekruhtur diye hükümlenen bir işe direnmek, mübâhtır diye fetvâ verilmesi, hakkın da hüküm verilen bir işteki ısrar gibi değildir. Birincisi salt vebaldir, ikincisinde vebal yoktur. Ve hâkimin de iki kötüden daha hafif olanı seçip, onu şeriatça bir temele dayandırarak hüküm ver-

42) İbn Hacer Kahire'de Berkûkiye Tekkesi'nde bir müddet kalarak tasavvufa intisap etmiştir. Bkz. Sakkallı, Talat, Hadis Tartışmaları (İbn Hacer-Bedrüddin Aynî), TDV Yayınları, Ankara, 1996, s. 16.

mesi, onu günahkar kılmaz, belki bir mümini vebalden kurtardığı için sevap işlemiş olur ve ecrini görür. Merhum Bahâyî Efendi sağduyu ve doğru düşünce sahibi kimse idi, eğer yolunca tahsil görüp keyfe düşkün olmasaydı, Türkler arasında bir gelenlerden olurdu. Lakin fenni tamam görmüş değildi. Olsa olsa tanıklara dayanarak sonuca varmak gücüne malik olduğundan yaratılışında bulunan kuvvetle her yerde maharet gösterirdi. Halkın töresini, adetlerin bilen ârif bir kişi idi. Bu konuda, halkın haline bakıp, merhamet eyledi. Merhum Abdurrahim Efendi'den sonra onun benzeri bir müfti gelmedi. Menzili firdevs ola.”<sup>43</sup>

Bu ifadelerden hareketle Katip Çelebi'nin tütün hakkındaki kanaatinden dolayı Bahâyî Efendi'yi yerdığını söylemek mümkün görünmemektedir. Kaldı ki, o bu tavırdan dolayı Bahâyî Efendi'yi haklı da görmektedir. Şu halde Muhammed Nazmî'nin bu değerlendirmelerden hareketle Bahâyî Efendi'yi savunma konumuna girip Katip Çelebi'yi tenkid ettiği düşünülemez. Zira Muhammed Nazmî de Kâtip Çelebi gibi tütün içmenin sağlık açısından zararlı olduğunu düşünmekte ve onu kullanmayı kerih karşılamaktadır<sup>44</sup>.

Muhammed Nazmî'nin Kâtip Çelebi'yi tenkidi, olsa olsa tütün kullanmanın haram olup olmadığına dair kendi kanaatiyle ilgili değil, belki tütünün tıbben zararlı olduğunu söylemek yerine tiryakilerin haline bırakıp ona göre fetvâ veren ve kendisine de tütün kullanan Bahâyî Efendi'yi keyfe düşkün diye yadırgayan ifâdelerden dolayı olabilir.

Kâtip Çelebi güneşin batıdan doğmasının hey'et kaidesine uygulanıp uygulanamayacağı husûsundaki tartışmaları anlatırken yine Bahâyî Efendi'den şu şekilde bahsetmektedir:

“Riyazat dersleriyle uğraştığım sırada hatıra gelen üç meseleyi fıkh meseleleri biçimine koyarak Şeyhülislâm Bahâyî Efendi'den fetvâ istemiştim. Ses çıkarmadığı için bunları açıklayan bir risâle yazdıktan sonra gördüm ki, üç sorunun birine meğer cevap yazmışlar. Kendi el yazısıyla fetvâ emini Şeyh-zâde Efendi (ö. 966/1558)'den çıkan bu karşılık, yanlıştın yanlıştı olduğu için risâlenin sonunda olduğu gibi verilerek, 'Bu yanlıştık karşılığın düzeltilmesi' diye bir ek yazılmıştı. İsteyen yazdığım risâleyi görüp bilsin”<sup>45</sup>

43) Kâtip Çelebi, *Mizânü'l-Hak*, s. 36-37.

44) Bk. Nazmî, s. 270.

45) Kâtip Çelebi, *Mizânü'l-Hak*, s. 11-12.

Kâtip Çelebi *Risâle-i İlhâmü'l Mukaddes Mine'l-Feyzi'l-Akdes* adlı eserinde güneşin aynı cihetten doğup ve batması meselesinde Bahâyî'nin fetvâsına temasla fetvâ emininden aldığı fetvâ sûretini aynen vermekte ve burada Bahâyî'den bahsederken "bu fende fazıl zannolunan merhûm Şeyhülislâm Bahâyî Efendi" ve "bu cevapta habt ve ifsat vardır. Bu hüküm ademi vukuf ve cehilden sadır olmuştur." şeklinde ifâdeler kullanmaktadır<sup>46</sup>.

Kâtip Çelebi bu ifâdeleriyle zamanın Şeyhülislâmını zımnen değil açıktan açığa cehl ile itham etmekten sakınmamaktadır. Şurası şayan-ı dikkattir ki, Bahâyî hakkında Kâtip Çelebi'nin asırlar önce verdiği bu hükme asırlar sonra *İlmiye Salnamesi* de iştirak etmektedir<sup>47</sup>.

Anlaşılan o ki, Kâtip Çelebi dinî ilimlerin her meselede doğru hüküm vermeye muktedir olamayacağını; ancak müsbet ilimlerden faydalanarak bunun mümkün olabileceğini dolayısıyla ifâde etmektedir. Fakat O, Bahâyî Efendi'nin müsbet ilimlerde yetkin olmadığını dile getirirken hakikaten değerli olan şairlik tarafına ve kıymetli *Divân*'ına asla temas etmediği halde "ilmen yüksek bir zat değildi" diyebilmektedir<sup>48</sup>.

Kâtip Çelebi Hz. Peygamber'in anne ve babasının imanla ölüp ölmediklerine dair hükmü değerlendirirken Suyûtî ve Kemâl Paşa-zâde'den bahsetmekte ve şunları söylemektedir:

*"İmam Kurtibî Tezkire'de rivâyetleri nakledip, gerçeği araştırmak, toplamak ve incelemek yolunu umursamayan kimi hadîs bilginleri, Suyûtî gibi, sırf noklolan rivâyetlerin dış yüzünü yazdılar. Onların risâleleri hakikati araştırmaktan uzak olup, nakl ile başkalarına uymanın üzerine dayandı. Kimi de ifrat ve taassup erbabından olup, yazdığı risâleye bakmadı ve söylediği sözü kulağı işitmedi. Nazar yolundan dışarıda ve doğrunun semtinden uzak bir yanılmaç ortaya sürdü ve ehli katında itibar ve itidal mevkiinden uzak düştü. Nicesi de hüsnü zanna ve edebe riayet dolayısıyla bir iki boş söz nakleyletti ve işin gerçeğine ulaşmayı murad etmedi. Merhûm Kemâl Paşa-zâde gibi hepsinin düşüncesine göre eserleri bir yönden, bir sebepten hali kalmadı diye yazdı."*<sup>49</sup>

46) Şehsuvaroğlu Bedi N., "Kâtip Çelebi'nin İlmî Zihniyeti", *Kâtip Çelebi, Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler*, TTK Basımevi, Ankara, 1991, s. 147.

47) Şehsuvaroğlu, s. 147.

48) A.y.

49) Kâtip Çelebi, *Mizânü'l-Hak*, s. 51-52.

Kâtip Çelebi aslında eserinde Kemâl Paşa-zâde'den bahsederken onun cehlini ortaya koyacak ifadeler kullanmaktan ziyâde "Osmanlı devletinde Kemâl Paşa-zâde merhum ile bunlar kanunların çoğunu yüce şeriate uygun olarak tatbik edip, mertebe ve mansıplardaki bozukluğu düzelterek devlet işlerine gereği gibi düzen vermişlerdir."<sup>50</sup> gibi taltif edici beyânlarda bulunmaktadır. Buna rağmen Muhammed Nazmî'nin Kâtip Çelebi'yi tenkidi muhtemelen onun Kemâl Paşa-zâde hakkında; "sırf naklolunan rivâyetlerin dış yüzünü yazdı" şeklindeki ifadesinden kaynaklanmış olabilir.

Reşat Öngören'in tesbitlerine göre Kemâl Paşa-zâde önceleri "devrân" ve "semâ"ın aleyhinde fetvâlar vermiş<sup>51</sup>, fakat daha sonra bu görüşlerinden vazgeçmiştir. Fakat buna rağmen bazı mutasavvıfların aşırılıklarını tenkid etmekten de geri durmamıştır. Ona göre; "Bir kısım dervişler devrânı ibadet ve zikir adabından çıkarp, eğlence haline getirmektedirler. Bunu bilinçli olarak yapanlara mani olmak gerekir. Ayrıca riyâ, gösteriş ve insanlara kendisini beğendirmek için semâ' edenler harâm işlemektedirler. Bu gibi kimselerin de hapis dâhil bütün imkanlar kullanılarak menedilmesi gerekir."<sup>52</sup> Buradan da ortaya çıkıyor ki, Muhammed Nazmî, Kemâl Paşa-zâde'nin Semâ' ve Devrân hakkındaki kanaatlerine itiraz etmemektedir. Zira hem kendisi hem de mensûb olduğu şeyhler Kemâl Paşa-zâde'nin sonraki görüşlerine paralel görüşler ileri sürdükten sonra semâ'ın umûmen tevciz ve umûmen men olunmaması gerektiğine işâret etmektedirler<sup>53</sup>.

Bu durumda Muhammed Nazmî'nin tesbit edemediğimiz başka gerekçeler yanında semâ'ı ve devrân'ı savunmasından dolayı Kemâl Paşa-zâde'ye karşı hamiyet-perverlik gösterip, Kâtip Çelebi'yi tenkid etmiş olacağı düşünülebilir.

Muhammed Nazmî'nin eserinin bu bahisle ilgili kısmının sayfa kenarına, kim olduğu belli olmayan bir zat tarafından yazılan yazıda, Kâtip Çelebi'ye karşı tutumundan dolayı Muhammed Nazmî'ye hak verilmekle birlikte, Kâtip Çelebi'yi de bu konuda mazur görmek gerektiği şu ifadelerle dile getirilmiştir:

*"Kâtip Çelebi'nin Mizânü'l-Hakk adlı risâlesinde yazdıkları bâtildir. Ancak mâ'zûrdur. Zira, "Tadmayan bilmez." kabîlindedir. Aslında o zâhirî ilimlerde bilgili birisidir ancak, Hâdî ismine mazhar olmadığından manevi zevklerden nasiplenememiştir, zâten*

50) A.g.e., s. 103.

51) Kemâl Paşa-zâde'nin bu konudaki değerlendirmeleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Öngören, Reşat, XVI. Asırda Anadolu'da Tasavvuf, (Basılmamış Doktora tezi), İst. 1996, s. 288 vd.

52) A.g.t., s. 294.

53) Mesela Abdülmecid Sivâsî'nin bu konudaki görüşleri için bkz. Abdülmecid Sivâsî, Miskalü'l-Kulüb, İst. Üniv. Merkez Ktp. Türkçe Yazmalar No: 2311, vr. 55a.



*bunu inkâr edenlerdendir. Bu zeukle Cenâb-ı Allah onu zeuklendirmeyi takdir etmemiştir. Zâhirî ilimlerdeki bilgisi fazla olduğundan, kendince ileri sürdüğü delillerini doğruymuş gibi yazmıştır. Ve sâhip olduğu zâhirî ilimler kendisine perde olmuş, ma'nevi zeuklerden mahrum kalmıştır. Bundan dolayı söyledikleri ma'zûrdur. Zâten Kâtip Çelebi'nin tahsîli Kadı-zâde'dendir. Kadı-zâde ise bilindiği gibi sûfiler tâifesini inkâr edenlerdendir.”<sup>54</sup>*

Kanaatimize göre Muhammed Nazmî de muhtemelen bu noktada tahammülsüz kalmakta ve Kâtip Çelebi'yi tenkid etmektedir.

Ancak yukarıda da görüldüğü gibi Muhammed Nazmî bu değerlendirmeleri ile aslında Sivâsî Kadı-zâde tartışmalarında ilgili konu hakkında kendi kanaatlerini destekleyen görüş sahiplerini müdafaa etmekle kendi görüşlerinin mesnedini de sağlamlaştırmaya çalışmaktadır. Bu açıdan onun takındığı bu tavır, Sivâsî-Kadı-zâde tartışmalarının bir uzantısı hissini vermekte, bu da tarafgirliğin sonucu olan taassuba hissiyatın da karışması halinde önü alınamayacak vuku'unun her zaman için imkân dâhilinde olduğunu göstermektedir.

Netice olarak, Osman Türer'in de bu konudaki değerlendirmelerine<sup>55</sup> iştirakle diyebiliriz ki, Muhammed Nazmî ithamlarında her ne kadar kendisini haklı göstermeye çalışan birtakım sebepler ileri sürüyorsa da onun gibi tasavvufî yaşantının içerisinde olan bir şeyhin Kâtip Çelebi gibi bir zamanlar tasavvufa intisap edip, daha sonra mizacına uymadığı için tasavvuf yolunu bırakan ve bazı meşhur kimselerde olduğu gibi, kıymeti, hayatından çok sonraları anlaşılmiş bulunan bir kimseyi, hem kendi meşayih silsilesine mensup bir zatın aleyhinde sözler sarfetmesinden, hem de o zatın görüşlerine paralel görüşleri olan kimseleri cehle nisbet etmesinden dolayı ağır bir dille itham etmiş olmasını, doğrudan doğruya kendi tuttuğu tasavvuf yolunu ve bağlandığı şeyhini müdafaa sadedinde, ancak müsamahasız ifâdeler olarak değerlendirmek gerekir. Kâtip Çelebi'nin yanlışlarını tesbit ettiği alimleri bu yanlışlarından hareketle cahil olarak nitelendirmesinin de huzursuzluğun doğmasına vesile olabileceği hatırdan çıkarılmamalıdır. Bu arada o devirde tekke ile medrese mensupları arasında, bu tür karşılıklı ağır ithamlara sık sık rastlandığı da unutulmamalıdır.

54) Nazmî, s. 183 (üç numaralı dipnot).

55) Türer, *Türk Mutasavvif ve Şairi Muhammed Nazmî*, s. 27.